

ПРИРОДА ФАНТАСТИЧНОГО У НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ

У статті розглянуто поняття художньої фантастики та наукової фантастики. Досліджено явище фантастичного та проаналізовано природу його творення у науково-фантастичній літературі.

Ключові слова: наукова фантастика, фантастичне.

Фантастична література – важлива та досі недостатньо досліджена складова літературного процесу. Зокрема, немає загальноприйнятого та усталеного погляду ні на наукову фантастику, ні на особливості фантастичного у ній. Отже, **актуальність** статті пояснюється незначною мірою дослідження проблеми особливостей фантастичного в науково-фантастичній літературі. **Об’єкт** роботи – наукова фантастика, **предмет** – природа та спосіб творення фантастичного у ній.

Таким чином, **мета** статті – осмислення основних рис категорії фантастичного у науково-фантастичних творах, а також її природи. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: дослідити природу фантастики та фантастичного; розглянути наукову фантастику як окремий різновид фантастики та визначити її характерні риси; дослідити феномен фантастичного у науковій фантастиці.

Фантастичну літературу серед західних та вітчизняних дослідників вивчали Д. Айдачич, Т. Бовсунівська, Г. Гуревич, Ю. Кагарлицький, І. Кияк, О. Ковтун, Р. Лахманн, С. Лем, М. Назаренко, Р. Нудельман, А. Нямцу, С. Олійник, О. Стужук, Ц. Тодоров, Є. Харитонов, Т. Чернишова та інші.

Усталеного визначення фантастики не існує ні у вітчизняному, ні в західному літературознавстві. Деякі дослідники, наприклад Олена Ковтун, навіть вважають, що відповідь на запитання чим є фантастика, у чому полягає сутність цього явища і де її межі неможлива [5]. У радянському літературознавстві переважала думка, що фантастика – це особливий художній метод, але вже починаючи з кінця 70-х вона зазнала перегляду. У сучасному вітчизняному літературознавстві існують погляди на фантастику як різновид літератури, літературний жанр, жанр мистецтва, метажанр, літературну стратегію, галузь художньої творчості, галузь літератури, трансісторичну категорію естетики, форму художнього моделювання «вторинного світу», жанровий «гібрид», явище, що «у своїй структурній первинності співставне з поезією як

найбільш елементарною формою художнього мовлення» тощо. У статті ми пристаємо до думки О. Стужук, яка визначає фантастику як особливий мета-жанр. Для художніх образів, що створенні в рамках естетики фантастичного, ключовим є те, що вони завжди зберігають елемент наочності і конкретності. Фантастичні об'єкти, втілені у художньому образі, не можуть стати символами чи алегоріями [17].

Незаперечним є те, що фантастика – це певний різновид художньої літератури, в якому авторська вигадка може поширюватися від зображення дивних, незвичайних, неправдоподібних явищ аж до створення особливого – вигаданого, нереального світу. Фантастиці притаманний особливий тип образності з властивими йому високим ступенем умовності, порушенням реальних логічних зв'язків і закономірностей, природних пропорцій та форм зображуваних об'єктів.

Наукова фантастика як різновид художньої фантастики виникає в епоху становлення сучасної науки (XVII–XVIII ст.), а як самостійний різновид літератури виділяється в кінці XIX – поч. XX ст. Термін «науково-фантастичне» у вітчизняному дискурсі з 1914 року, коли його запропонував фізик, математик і астроном Яків Перельман, один із засновників жанру науково-популярної літератури. Термін «наукова фантастика» еквівалентний англійському «science fiction» (наукова белетристика), який запропоновано в 1927 американським інженером, популяризатором науки і письменником-фантастом Х'юго Гернсбеком, видавцем першого спеціалізованого журналу, присвяченого науковій-фантастиці. Уперше вжив він цей термін на сторінках власного журналу «Наука і винахід» [16]. Премія «Х'юго», яка щорічно присуджується на Всесвітньому конвенті любителів фантастики, названа саме на честь Х'юго Гернсбека. Втім, існує думка, що термін «science fiction» використано англійським есеїстом В. Вілсоном ще раніше, у 1851 році. Гернсбек вважав, що одне з головних завдань наукової фантастики – задовольняти потребу в знанні, причому потреби саме інженера (його Гернсбек вважав головною дійовою особою майбутніх змін в Америці), спонукати до науково-технічної творчості. Від авторів Гернсбек вимагав, щоб художні твори писалися за формулою «75% літератури і 25% науки», а тому друкував наукову фантастику тільки науково-популярного, прогностичного характеру. Багато західних дослідників (і передусім, американських) вважають, що саме Гернсбек створив наукову фантастику. Втім, дехто стверджує, що він загнав її в «гетто», відлучивши від літератури «основного потоку».

Вважається, що науковість у цьому різновиді літератури полягає не в скрупульозному дотриманні фактів конкретних наук, а в підході до науки, в умінні користуватися її методом, заснованим на переконанні в пізнаваності

світу, визнанні його об'єктивності. Елементи такого підходу до літератури знаходять вже в творах Т. Мора, Й. Кеплера, Дж. Свіфта. Формування наукової фантастики припадає на XIX ст., на початку якого вийшов роман М. Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» (1818), а в кінці – романи Ж. Верна і Г. Уеллса. В українській літературі цей підвид фантастичної літератури виник наприкінці XIX – початку XX століття. Засновниками науково-фантастичного жанру в Україні можна вважати В. Винниченка та Ю. Смолича [3]. Сучасними представниками цього жанру є О. Зорич, Г.Л. Олді, В. Єшкілев, Г. Пагутяк, В. Пузій та інші.

У своєму дослідженні ми пристаємо до визначення, даного у «Літературній енциклопедії термінів і понять» під редакцією А. Ніколюкіна: «наукова фантастика – вид фантастичної літератури, заснований на припущенні, яке має раціональний характер, у якій за допомогою законів наукових винаходів, технічних винаходів або природи у рамках твору моделюється щось надзвичайне або надприродне, що не суперечить природничо-науковим поглядам того часу» [6, с. 621-622]. Відносно природи цього явища, то ми погоджуємося з О. Стужук, яка відзначає його особливу модальність. Вона стверджує, що метажанр фантастики містить у собі «мегажанр (фантастичний жанр, наукова фантастика, фентезі), як площину реалізації модальності» [11, с. 64]. Таким чином, дослідниця відносить наукову фантастику до категорії мегажанру.

Активний розвиток фантастики у XX столітті зумовив сприйняття її як самостійного різновиду літературної творчості зі специфічною системою образів. Головна особливість фантастики в тому, що вона використовує не просто образи, які не існують в реальності, а ті, що, як прийнято вважати, не можуть існувати в принципі. Те саме можна сказати про фантастичні теми, сюжети, мотиви, ідеї. Адже, як зазначають М. Ільницький і В. Будний, «поняття «тема», «мотив», «сюжет», «ідея» не лише тісно переплетені з поняттям «образ», а й породжуються з нього» [2, с. 142]. Фантастичний образ створюється за рахунок відштовхування від емпіричної дійсності, «тому в основі кожного фантастичного твору лежить опозиція фантастичного – реального» [7, с. 161]. Виникнення фантастичних образів зумовлене процесами уяви. Дослідження психології творчості свідчать, що існують «алгоритми», за допомогою яких утворюються ті чи інші образи. До них дослідники відносять аглютинацію, типізацію, гіперболізацію, схематизацію, акцентування, літоту [9]. Образ у художньому тексті є смисловим елементом семантичної структури цілого. Фантастична образність властива казці, епосу, алегорії, легенді, гротеску, утопії, сатири [6, с. 562]. Інтегрований до цілісної образної системи твору, образ залишається самостійним складним комплексом інфор-

мації, переданим засобами мови, відзначає І. Павлова [9]. Фантастика як особлива галузь літературної творчості максимально акумулює творчу фантазію митця, а разом з тим і фантазію читача.

Перейдемо до розгляду категорії фантастичного. Відзначимо, що поняття «фантастичне» та «нереальне»/ «ірреальне» не можна вважати тотожними. [17]. Віддалення фантастичного від предметної дійсності перетворює його на символ, а надмірне наближення до неї надає статус надприродного. У художньому втіленні фантастичне – це категорія, що відображує вигадані події, об'єкти чи явища, щодо нереальності яких автор цілком свідомий, і які принципово неможливі на час написання твору, оскільки не відповідають усталеному погляду на світ, зокрема усталеній науковій картині світу.

Фантастичне виражає ціннісну характеристику об'єктів і процесів, яких не існує в реальності та які народженні творчою уявою митця [17]. О. Стужук зазначає, що існує кілька визначень фантастичного. На понятійному рівні фантастичне – це витвір фантазії, вигадка, якій властиві такі риси, як казковість, чарівність, химерність. У науковій літературі фактично всі дослідники погоджуються, що фантастичне полягає у порушенні норм умовності. Для розуміння і виявлення фантастичного необхідно зіставити його з реальністю, тобто з уявленнями про навколишню дійсність, які панують у певну історичну епоху [11, с. 53].

Фантастичне виникає завдяки здатності людини до трансформації та синтезу образів явищ довколишнього світу. У руслі цієї естетичної категорії митці створюють образи, що стають засобом вираження найсміливіших припущень про приховані потаємні сторони буття. Віддалення фантастики від предметної дійсності перетворює її на символ, а надмірне наближення надає статус надприродного. На відміну від надприродного, в існування якого деякі люди вірять, фантастичне завжди усвідомлюється продуктом вільної естетичної гри уяви [17]. Щоб відрізнити ідеальне від фантастичного, Гете звертається до образу акведука: ідеальне спочиває на підвалинах, які мають за основу дійсність; фантаст же у повітрі зводить арки свого повітряного замка [15].

У «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією Е.Ф. Губського знаходимо, що фантастичне «засноване на фантазії, незалежне від реальності» [15], проте це не зовсім так. Сприйняття фантастики і усвідомлення її завжди спирається на чітке усвідомлення дистанції між вигаданим і реальним, проте не втрачає зв'язок з останнім. Як зазначив Цветан Тодоров, поняття фантастичного завжди визначається через співвідношення понять уявного та реального [13, с. 32].

Тетяна Бовсунівська у статті «Епістемологічна нестабільність фантастики» слушно зауважила, що визначення меж фантастики змінюється «в залеж-

ності від загального епістемологічного рівня» [1, с. 9]. Вона посилається на Цветана Тодорова, який у праці «Вступ до фантастичної літератури» зазначив, що фантастичне – «це коливання, яке відчуває людина, яка знає тільки закони природи, спостерігаючи явище, що здається надприродним» [13, с. 16]. Відповідно, вважає дослідниця, уявлення про фантастичне і реальне залежить від: 1) переконань та світогляду людини, 2) наукового і культурного рівня доби, 3) домінуючих способів навчання та збереження знання, 4) ступеня когнітивного розвитку автора твору [1, с. 9]. Таким чином, фантастичне – явище неоднозначне, яке залежить від сприйняття конкретного реципієнта.

О. Стужук трактує фантастичне як особливий тип художнього мислення-відчуття, як категорію некласичної естетики, адже воно може розкривати зображально-виражальний аспект художнього бачення за допомогою своїх значень, моделюючи у художніх творах ситуації та образи [11, с. 53].

Є. Тамарченко вказує на те, що «фантастичне починається на кордоні законів природи, і фантастика існує остільки, оскільки вона виходить за ці межі і не покривається логічною мотивацією та поясненням» [12, с. 132]. Тут його думка перетинається з позицією Цветана Тодорова, який зазначив, що жанр фантастичного – це граничний жанр, який межує з чудесним та незвичайним [13, с. 32].

Отже, фантастичне і фантастика можливі лише як прояв тонкої діалектики розуму, який балансує між спокусою узагальнено-алегоричного зображення дійсності та бажанням подати надприродне як реальне.

Розглянемо природу власне природу фантастичного у науковій фантастиці. Як ми зазначали вище, на сьогодні не існує єдності у поглядах серед дослідників на поняття «фантастика» та «фантастичне». Очевидно, причину слід шукати у невідповідності методів дослідження специфіці об'єкта, що вивчається: неможливо досягнути природу фантастики, обмежуючись лише методами теорії літератури, адже маємо справу з феноменом, що виходить за межі літератури.

Фантастика і фантастичне потребує ширшого підходу. І до їх визначення у літературі потрібно підходити як до визначення одного з аспектів комплексного явища. В цілому можна погодитися з поглядом на фантастику як метажанр мистецтва, що має особливу естетичну природу. Окрім того, пропонуємо розглядати літературну фантастику з позицій теорії інтермедіальності та структурно-семіотичної школи, не обминаючи, звичайно, поетику (оскільки, за Ю. Лотманом, аналіз семантичних структур неможливий без вивчення елементів формального плану, як і прочитання книжки неможливе без знання мови, якою вона написана).

Ф. де Соссюр виділяв три основні елементи знакової моделі: означник, означуване і сам знак, який виступає результатом асоціації перших двох еле-

ментів. За двоплановою моделлю знака, означник (signifier) – це форма, якої набуває знак, а означуване (signified) – поняття, яке він представляє. У фантастиці можна виділити подібну трьохелементну систему, однак, специфіка її в тому, що фантастика виступає вторинною моделюючою системою, надбудованою над першою – мовною системою або мовою-об'єктом. Ще одна її особливість – відсутність реального означуваного в основі фантастичного. Скажімо, Артур Кларк придумав та описав планшетний комп'ютер у 1968 році, якого тоді ще не існувало («2001: Космічна одісея»): «Втомившись читати офіційні доповіді, пам'ятні записки і протоколи, Флойд включив свій газетний планшет в інформаційну мережу корабля і переглянув одну за одною найсерйозніші електронні газети світу» [4]. Перший танк з'явився в 1916-му році, проте за тринадцять років до цього Герберт Уеллс, можливо, натхненний Леонардо да Вінчі, описує бій за участі танків [14]. Багато компонентів: панцир жука, броненосний крейцер (нім. Blockhaus, «дім з колод» – фортифікаційна споруда, призначена для ведення кругового рушничного і артилерійського вогню, а також для проживання гарнізону), втілились в одному художньому образі – броньованому танку. Йдеться про твір «Земля броненосців» Герберта Уеллса [14].

Як бачимо, за наявності означника і навіть знака, в об'єктивному світі не існує (ще не було) самого означуваного. Слово, яке мусить через означник (символ, графічне зображення) відповідати об'єкту, теоретично не може виконати відповідної функції через відсутність об'єкта. Відтак можемо говорити про явище моделювання художньої дійсності – автор не наслідує, а конструює, моделює означуване. У науковій фантастиці при такому моделюванні важливу роль відіграють наукові та квазінаукові елементи. Можна припустити, що в основу фантастичного покладено механізм зміщення. Автор витворює поетику твору таким чином, що немітетичне (вимисел, відірваний від реальності) починає відігравати структуротвірну роль, витісняючи міметичне (елементи реальності). При цьому вигадка не повинна відігравати естетично-формальної роль, виступаючи естетичним репрезентантом задованого змісту (як, наприклад, у творах авангардистів, абсурдистів).

Як відзначає Ю. Лотман, вибір письменником певного жанру, стилю або художнього напрямку – це вибір мови, якою він збирається спілкуватися з читачем. Ця мова в свою чергу входить в складну ієрархію художніх мов даної епохи, даної культури, даного народу, людства в цілому. Особливими мовами у праці «Структура художнього тексту» її автор називає звичаї, ритуали, торгівлю, релігійні уявлення [8]. Можна говорити про «мову» театру, кіно, живопису, музики і про мистецтво в цілому як про особливим чином організовану мову. Так само можемо говорити про мову техніки, науки. Від-

значимо, що наука тепер створює певну інтелектуальну картину світу, як це колись робив міф, її текст взаємодіє з іншими, зокрема – текстом мистецтва. Література, звичайно, як моделююча система другого порядку (за Лотманом, комунікаційна структура, що надбудовується над природно-мовним рівнем), не відокремлена від всіх інших. Автор працює занурюючись у процес її безпосередньої комунікації з такими системами як міф, наука, фольклор тощо. Фантастичне, що втілюється у структуротвірний для художньої реальності фантастичний елемент (і який може виражатися через мотив, образ тощо), вибудоване на межі цих моделюючих систем і не існує в реальності. Так означник «газетний планшет» у науково-фантастичному творі Артура Кларка не відносив сучасного йому читача ні до чого, що можна було емпірично сприйняти, а його означуване було лише моделлю, створеною американським фантастом.

Отже, фантастику можна розглядати як метажанр мистецтва, у творах якого сюжет і система образів засновані на фантастичних компонентах. Наукова фантастика – це підвид фантастичної літератури, у якому моделюється художній світ на принципах науковості і фантастичності. Фантастичне виникає завдяки здатності людини до трансформації та синтезу образів навколишнього світу. Фантастичне в науковій фантастиці, втілене в структуротвірні для художнього світу елементи, твориться у зануренні в процес взаємозв'язку з іншими моделюючими системами другого порядку, чільне місце серед яких посідає наука.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовсунівська Т. Епістемологічна нестабільність меж фантастики / Бовсунівська Т. // Слов'янська фантастика. – К.: 2012. – С. 9-15.
2. Будний В. Порівняльне літературознавство: [підручник] / В. Будний, М. Ільницький. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська акадємія», 2008. – 430 с.
3. Катиш Т.В. Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 [Електронне джерело] / Т.В. Катиш. – Д., 2004. – 19 с. – Режим доступу: <http://librar.org.ua/>
4. Кларк А. 2001: Одиссея Один [Электронный источник] / А. Кларк. – Режим доступа: <http://lib.ru/>
5. Ковтун Е.Н. Фантастика как объект научного исследования: проблемы и перспективы отечественного фантаствоведения [Электронный ресурс]. / Е.Н. Ковтун. – Режим доступа: <http://www.slavcenteur.ru/>
6. Литературная энциклопедия терминов и понятий. / [гл. ред. и сост. А.Н. Николюкин]. – М.: НПК Интелвак, 2001. – 799 с.
7. Литературный энциклопедический словарь / [под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева]. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

8. Лотман Ю.М. Заметки о структуре художественного текста / История и типология русской культуры / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство – СПб, 2002. – 768 с.
9. Павлова І.В. Лінгвокогнітивна експлікація фантастичного образу в російсько-му художньому тексті (на матеріалі творів О.Р. Беляєва): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / І.В. Павлова. – К., 2007. – 19 с.
10. Притикина А Сутність понять фантастика та фентезі як сучасних літературних жанрів [Електронне джерело]. / Притикина А. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>
11. Стужук О. Художня фантастика як теоретична проблема / О. Стужук // Слов'янська фантастика. – К.: 2012. – С. 52-66.
12. Тамарченко Е. Уроки фантастики. Заметки критика. [Электронный ресурс]. / Е. Тамарченко. – Режим доступа: <http://royallib.ru/>
13. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу [Электронный ресурс]. / Ц. Тодоров ; [пер. с фр. Б. Нарумова]. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1997. – 144 с. – Режим доступа: <http://lib.rtg.su/>
14. Уэллс Г. Сухопутные броненосцы. [Электронный источник] / Г. Уэллс. – Режим доступа: <http://lib.ru/>
15. Философский энциклопедический словарь [Электронный источник] / [ред.-сост. Е.Ф. Губский и др.]. – М., 2003. – Режим доступа: <http://terme.ru/>
16. Шухрат А. Научная фантастика – проблемы определения (литературный обзор) [Электронный источник] / А. Шухрат. – Режим доступа: <http://sibac.info/>
17. Эстетика: словарь [Электронный источник] / [под общ. ред. А.А. Беляева и др.] – М.: Политиздат, 1989. – 447 с. – Режим доступа: <http://terme.ru/>

Стаття надійшла до редакції 28.10.13.

Шкуров Е., асп.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

ПРИРОДА ФАНТАСТИЧЕСКОГО В НАУЧНОЙ ФАНТАСТИКЕ

В статье рассмотрено понятие художественной фантастики и научной фантастики. Исследовано явление фантастического и проанализированы природу его создания в научно-фантастической литературе.

Ключевые слова: фантастика, научная фантастика, фантастическое.

Shkurov E., post-graduate student,
Institute of Philology Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE NATURE OF FANTASTIC IN SCIENCE FICTION

In this article the concept of artistic fantasy and science fiction. Science fiction is regarded as a subspecies of fiction in which the world of art is modeled on the principles of science and fantasy. The article also studied the phenomenon of fiction and the nature of its creation in science fiction literature.

Keywords: fantasy, science fiction, fantastic.